

ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΡΑΨΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ*

Η Ραψάνη είναι ένας ιστορικός οικισμός του Κάτω Ολύμπου, για τον οποίο οι γραπτές πηγές ξεκινούν από τον 15ο αιώνα, με βάση τα οθωμανικά αρχεία, όπως συμβαίνει με τους περισσότερους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής.¹ Αναφέρεται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1425², χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ιδρύεται την εποχή αυτή. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για βυζαντινό οικισμό, όπως διαφαίνεται από την εξέταση του ονόματός του,³ υπόθεση στην οποία συνηγορούν τα αρχαιολογικά στοιχεία (κεραμική και μεσοβυζαντινό θωράκιο) τα οποία βρέθηκαν παλαιότερα στη Μονή των Αγίων Θεοδώρων.⁴

Στους επόμενους αιώνες ο οικισμός γνωρίζει συνεχόμενη ανάπτυξη, την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε από τα οθωμανικά κατάστιχα και είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή τον 16ο αιώνα, οπότε ο πληθυσμός του αυξάνεται 5 φορές και φθάνει από τα 31 νοικοκυριά το 1466 σε 154 το 1570, ενώ κοντεύει τα 600 στα τέλη του αιώνα,⁵ τα οποία διατηρούνται και στην μετέπειτα περίοδο. Αργότερα η οικονομική ανάπτυξη τεκμηριώνεται επίσης από το κατάστιχο του ναού του Αγίου Αθανασίου του 18ου αιώνα,⁶ μία σπάνια μεταβυζαντινή πηγή. Με βάση τις παραπάνω πηγές γνωρίζουμε ότι η εξελικτική πορεία του οικισμού ήταν συνεχής και έφθασε στο απόγειο τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, τότε ακριβώς που επανιδρύεται η σημαντική Μονή των Αγίων Θεοδώρων. Για την εποχή αυτή οι πηγές αυξάνονται και γνωρίζ-

*Ευχαριστίες οφείλονται στον Μορφωτικό Σύλλογο της Ραψάνης και στον πρόεδρό του κ. Αθανάσιο Δουμακή για την παρότρυνσή τους να ασχοληθώ με την περιοχή και τη φροντίδα με την οποία περιβάλλουν τα μνημεία. Μία πρώτη μορφή αυτής της μελέτης ανακοινώθηκε στην ημερίδα την οποία διοργάνωσε ο Σύλλογος στη Λάρισα την 6.11.2014

1. M. Delilbasi- M. Arıkan, *Hicri 859 tarihli. Suret-I defter-I sancak-I Tirhala*, Ankara 2001.

2. M. Kiel, *Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen, Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, Göttingen 1996, 192.

3. Κώστας Σπανός, «Ο χρόνος ίδρυσης της Ραψάνης», *Πρακτικά Β΄ Ιστορικού Συνεδρίου Ραψάνης, Ραψάνη 3-4 Ιουλίου 2010*, Λάρισα 2013, 5-8.

4. Ν. Νικονάνος, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 25 (1970), Χρονικά, 292, πιν. 252α. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 27 (1972) 422.

5. M. Kiel (συνεργασία Σ. Γουλούλης - Δ. Αγραφιώτης), «Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο», *Αγιά, Ιστορικά-Αρχαιολογικά, Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την επαρχία της, 3-4.4.1993*, Αγιά 2002, 236.

6. Κώστας Σπανός, «Το κατάστιχο του Αγίου Αθανασίου της Ραψάνης (1778-1889)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 2 (1981) 65-108 και 3 (1982) 131 κ.ε.

ζουμε⁷ ότι ο οικισμός συμμετείχε στο εξαγωγικό εμπόριο βαμμένων νημάτων, όπως τα Αμπελάκια και η Αγιά. Η δραστηριότητα αυτή γνωρίζει, ως γνωστόν, απότομη πτώση μετά το 1810, όμως τον 19ο αιώνα δημιουργείται οικονομική ανάκαμψη, η οποία πλήττεται καθοριστικά από τις καταστροφές την περίοδο της επανάστασης του 1878. Αυτή η οικονομική δραστηριότητα ήταν συνυφασμένη με την ανάπτυξη της παιδείας, όπως συνέβαινε σε όλους τους ανθηρούς οικισμούς της εποχής. Τον 18ο αιώνα η Ραψάνη διέθετε καλό σχολείο και βιβλιοθήκη, που ιδρύθηκαν από τον επίσκοπο Πλαταμώνος Διονύσιο, γόνο της Ραψάνης.⁸

Οι πληροφορίες αυτές βρίσκονται σε ισορροπία με τα σωζόμενα μνημεία, από τον 16ο έως το 19ο αιώνα, τους ναούς του Προδρόμου, των Αγίων Θεοδώρων της Παναγίας και του Αγίου Αθανασίου, οι οποίοι δείχνουν σημαντική καλλιτεχνική δραστηριότητα σε όλες τις εποχές. Είναι άλλωστε γνωστό ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες η εκκλησία έπαιζε τεράστιο ρόλο, ώστε οι ιστορικές και οικονομικές εξελίξεις αντανακλώνται με ακρίβεια στις εκκλησίες της εποχής.

Ο παλαιότερος από τους σωζόμενους ναούς είναι εκείνος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, που βρίσκεται στην νοτιοανατολική άκρη του οικισμού. Είναι ένα μικρό μονόχωρο κτίσμα, ξυλόστεγο, με ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά και ανοιχτή στοά στα νότια.⁹ Στους τοίχους εικονίζεται μία σειρά ολόσωμων αγίων και στο ανώτερο τμήμα μία σειρά σκηνών, οι οποίες καλύπτονται εν μέρει από τη μεταγενέστερη οροφή. Την ανώτερη ζώνη παραστάσεων καταλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά ο βίος του επώνυμου αγίου, του Προδρόμου, με 11 σκηνές, που παισιώνονται από την Κοίμηση της Θεοτόκου στη δυτική πλευρά και τη Δευτέρα Παρουσία στην εξωτερική όψη.

Οι σκηνές του βίου του Προδρόμου αρχίζουν στη νότια πλευρά, δίπλα στο τέμπλο, με τη Φυγή της Ελισάβετ και τη Σφαγή του Ζαχαρία, και συνεχίζονται με τον μικρό Ιωάννη που οδηγείται από έναν άγγελο στην έρημο, δύο σκηνές κηρύγματος του Προδρόμου και τον Έλεγχο του Ηρώδη. Η βόρεια πλευρά αφιερώνεται στις σκηνές Πάθους του Προδρόμου με πέντε σκηνές τις εξής: Ο Ιωάννης οδηγείται στη φυλακή, η Αποτομή του Προδρόμου, το Συμπόσιο του Ηρώδη με το χορό της Σαλώμης, η παράδοση της κεφαλής του Προδρόμου στη Σαλώμη και τέλος ο ενταφιασμός του σώματος του Προδρόμου.

7. Κώστας Σπανός, «Ιστορικά στοιχεία της Ραψάνης», *Σελίδες από την ιστορία της Ραψάνης, Πρακτικά Α΄ Ιστορικού Συνεδρίου Ραψάνης, Ραψάνη 24 Νοεμβρίου 1996*, Λάρισα 1997, 25 κ.ε.· Θανάσης Δουμακής, «Η Συντροφία των Ραψανιωτών εμπόρων στα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 57 (2010) 189-192

8. Δ. Βαλαής, «Πτυχές από τον βίο και τη δράση του επισκόπου Πλαταμώνος και Λυκοστομίου Διονυσίου», *Πρακτικά Β΄ Ιστορικού Συνεδρίου Ραψάνης, Ραψάνη 3-4 Ιουλίου 2010*, Λάρισα 2013, 43.

9. Ν. Νικονάνος, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 25 (1970), Χρονικά, 293, σχ.3, πιν. 252β, 253α· Γ. Τσιουρή, «Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Ραψάνης (1546)», *4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, υπό έκδοση

Εικ. 1. Ναός του Προδρόμου. Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων.

Οι άγιοι που εικονίζονται είναι οι εξής: Στο νότιο τοίχο οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, και στη γωνία η αγία Μαρίνα στη χαρακτηριστική κινήσιμη στάση όπου χτυπάει τον διάβολο. Στο δυτικό τοίχο οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη και ο άγιος Μηνάς έφιππος. Τέλος, στον βόρειο τοίχο έχουν ζωγραφισθεί οι σημαντικότεροι στρατιωτικοί άγιοι, οι άγιοι Θεόδωροι (εικ.1-2), ο Γεώργιος και ο Δημήτριος, όλοι πάνοπλοι. Ακολουθεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ και τέλος ο τιμώμενος άγιος, ο Ιωάννης Προδρόμος, σε εξέχουσα θέση μπροστά στο τέμπλο, ενώ απέναντί του στην ίδια θέση η Δέηση.

Ο διάκοσμος χρονολογείται με δύο επιγραφές μεταξύ των ετών 1544-1546 και έγινε με τη χορηγία 4 κληρικών της Ραψάνης, οι οποίοι αναφέρονται ως άρχοντες στην κτητορική επιγραφή, του ιερομονάχου Μεθοδίου, των ιερέων Δημητρίου και Ανδρονίκου, καθώς και του αδελφού του τελευταίου Ιωάννη.¹⁰

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον της ζωγραφικής εντοπίζεται στην εκτενή διήγηση του βίου του Προδρόμου, όπου ο ζωγράφος εφάρμοσε πρότυπα των χρόνων των Παλαιολόγων από μνημεία της Μακεδονίας, όπως για παράδειγμα εκείνο της Μονής Προδρόμου των Σερών (1347),¹¹ καθώς φαίνεται από τη σειρά των σκηνών και την

10. Για τις επιγραφές του ναού, βλ. Στέφανος Δαλαμπύρας, «Το μοναστήρι Άγιοι Θεόδωροι της Ραψάνης, [Αρχιτεκτονική-Ζωγραφική]», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 4 (1983) 75-76 Γ. Τσιουρής, «Παρατηρήσεις...», ό. π.

11. Α. Ξυγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρας*, Θεσσαλονίκη 1973.

Εικ. 2. Ναός του Προδρόμου. Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης.

Εικ. 3. Ναός του Προδρόμου. Το Συμπόσιο του Ηρώδη.

εικονογραφία τους.¹²

Η διήγηση θα πρέπει να άρχιζε στο ιερό με τη Γέννηση του Προδρόμου, που δεν σώζεται. Ακολουθούν 3 σκηνές από την παιδική του ηλικία, 3 σκηνές από την ενήλικη ζωή του ως διδασκάλου και 5 σκηνές παθών, με συνέπεια καμία περίοδος να μην προβάλλεται υπέρμετρα.

Εντυπωσιακή είναι η σκηνή του Συμποσίου του Ηρώδη (εικ.3), όπου, εκτός από τον βασιλέα, υπάρχουν άλλοι 4 συνδαιτυμόνες πίσω από το τραπέζι, ενώ αριστερά η Σαλώμη χορεύει κρατώντας το πινάκιο με την κεφαλή του Προδρόμου πάνω από το κεφάλι της. Ακολουθεί η παράδοση της κεφαλής του αγίου από τη μητέρα της Ηρωδιάδα, σύμφωνα με την υπόσχεση του Ηρώδη μετά τον θεαματικό χορό της Σαλώμης.

Όλα τα χαρακτηριστικά του διακόσμου δείχνουν τις επιρροές του ζωγράφου από βυζαντινά μνημεία της Μακεδονίας, όπως η συνεχής παράθεση των σκηνών, χωρίς διαχωριστικές ταινίες, η παρουσία της Δέησης μπροστά στο τέμπλο, η κινημένη στάση της αγίας Μαρίνας, ο έφιππος άγιος Μηνάς και οι πάνοπλοι στρατιωτικοί άγιοι με τις ασπίδες στους ώμους. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται τα χαρακτηριστικά των μορφών, με πιο τονισμένα εκείνα της αγίας Μαρίνας, καθώς επίσης και το βάθος των σκηνών με τα οικοδομήματα. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν τη μεγάλη επιρροή της παλαιολόγιας τέχνης στην εντοίχια ζωγραφική της Ανατολικής Θεσσαλίας την εποχή αυτή, παρά την εξάπλωση της κρητικής τέχνης στα Μετέωρα και το Άγιο Όρος,¹³ Εκτός από την άριστη γνώση των παλαιότερων προτύπων, η τέχνη του ανώνυμου ζωγράφου μαρτυρεί επίσης μεγάλη τεχνική και καλλιτεχνική κατάρτιση, καθώς και το ανεπτυγμένο καλλιτεχνικό αισθητήριο της κοινωνίας της Ραψάνης που του ανέθεσε το έργο.

Ο ρόλος του συγκεκριμένου ναού στον πολεοδομικό ιστό της Ραψάνης του 16ου αιώνα δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί. Θεωρούμε απίθανο να ήταν ενοριακός, λόγω της αποκλειστικής διακόσμησής του με σκηνές του βίου του Προδρόμου, που μαρτυρούν έντονο το αφιερωματικό στοιχείο. Επιπλέον, η αναφορά του ιερομονάχου Μεθοδίου, πρώτου στη σειρά των 4 αφιερωτών, και η θέση του ναού στην άκρη του οικισμού καθιστούν ελκυστική την υπόθεση να πρόκειται για παρεκκλήσι ή ακόμη και καθολικό μικρής μονής. Οπωσδήποτε, η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού της Ραψάνης μέχρι τα τέλη του αιώνα, που έφθασε τις 600 οικογένειες, κατέστησε απαραίτητη την ανέγερση των δύο ενοριακών ναών, εκείνων της Παναγίας και του Αγίου

12. Για την εικονογραφία του βίου του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, βλ. Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998· Ι. Τσιουρής, «Παρατηρήσεις...», ό. π.

13. Μ. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική (1450-1600)*, Αθήνα 2007, 293 κ.ε. και για τη Θεσσαλία 328-330· Σταυρούλα Σδρόλια, «Η ζωγραφική του ναού Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς. Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα και την εικονογραφία του καθολικού», *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ΚΖ' (2006) 231· Γ. Χουλιαράς, «Τοιχογραφημένα μνημεία και ζωγράφοι του 16ου αιώνα στη Θεσσαλία», *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, 3 (2009) 257

Εικ. 4. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Εξωτερική όψη.

Αθανασίου, οι οποίοι ανακαινίσθηκαν πολλές φορές στη συνέχεια και δεν διατήρησαν στοιχεία από την αρχική φάση τους.

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου υπήρξε ο ενοριακός ναός της επάνω συνοικίας της Ραψάνης. Εδώ βρέθηκε το φορολογικό κατάστιχο (1778-1899), το οποίο παρέχει σημαντικά στοιχεία για την ιστορία και οικονομία του οικισμού και σήμερα φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Ραψάνης.¹⁴ Σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές, ο ναός κτίστηκε το 1831,¹⁵ μετά από καταστροφή του προηγούμενου από πυρκαγιά και ανακαινίσθηκε το 1864. Είναι μεγάλη τρίκλιτη βασιλική, θολοσκεπής, με διώροφο νάρθηκα, η οποία φέρει λίγες τοιχογραφίες, καθώς και εικόνες 18ου-19ου αιώνα.

Τον ίδιο μεγαλοπρεπή αρχιτεκτονικό ρυθμό ακολούθησε και ο ναός της Παναγίας (Κοιμήσεως Θεοτόκου), ο οποίος ανακτίστηκε το 1858, επί αρχιερατείας Ιακώβου Πλαταμώνος, ο οποίος κατέβαλε την μεγαλύτερη δαπάνη μεταξύ των χορηγών που αναφέρονται στην κτητορική επιγραφή.¹⁶ Υπήρξε ο ενοριακός ναός της κάτω συνοικίας της Ραψάνης και μαρτυρείται από τον 18ο αιώνα. Αποτελούσε ενιαίο συγκρότημα με τη βιβλιοθήκη και το γνωστό σχολείο της Ραψάνης, το οποίο βρισκόταν στα νότια του ναού και ιδρύθηκε γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα από τον επίσκοπο Πλαταμώνος Διονύσιο, που καταγόταν από τη Ραψάνη. Όλο το συγκρότημα, μαζί με την

14. Κώστας Σπανός, «Το κατάστιχο...», *ό. π.*, σ. 65-108.

15. Στέφανος Δαλαμπύρας, *ό. π.*, σ. 78

16. Στέφανος Δαλαμπύρας, *ό. π.*, σ. 77· Κώστας Σπανός, «Το κατάστιχο...», *ό. π.*, σ. 65.

Εικ. 5. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Κτητορική επιγραφή του κυρίως ναού.

εκκλησία, πυρπολήθηκε από τους Οθωμανούς το 1878.¹⁷

Στην ίδια εποχή του δραστήριου επισκόπου Διονυσίου ανεγέρθη εκ βάθρων η Μονή των Αγίων Θεοδώρων, Τήρωνος και Στρατηλάτου, σε δασώδη πλαγιά στα νότια του χωριού, ενώ συνυπήρχε επίσης η Μονή Μεταμορφώσεως,¹⁸ η οποία αργότερα ανακαινίσθηκε.¹⁹ Το καθολικό της Μονής των Αγίων Θεοδώρων (εικ.4) είναι ναός του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μονόκλιτου τύπου, με χαμηλό τυφλό τρούλο και πλάγιους χορούς. Στα δυτικά φέρει νάρθηκα καμαροσκέπαστο. Το σύνολο καλύπτεται με ενιαία πλακοσκεπή στέγη, όπως είναι συνηθισμένο στα καθολικά του 18ου αιώνα.

Το μοναστήρι περιβαλλόταν από ισχυρό περίβολο, πολυγωνικού σχήματος, με την πύλη στη νότια πλευρά και τα κελιά στη βόρεια, ενώ στα δυτικά βρισκόταν η τράπεζα και το μαγειρείο (αρτοποιείο) με τον συνεχόμενο φούρνο. Τα κελιά ήταν 4, ισόγεια με υπόγειους χώρους και ξύλινη στοά στην πρόσοψη. Τα παραπάνω πληροφορούμαστε από τη μελέτη του Στέφανου Δαλαμπύρα του 1982,²⁰ διότι το αρχιτεκτονικό σύνολο έπαθε σοβαρές φθορές από την εγκατάλειψη και σήμερα διασώζει μόνο τον περίβολο.

17. Γεώργιος Παρίσης, *Η Ραψάνη και η γειτονική προς αυτήν περιοχή του Κάτω Ολύμπου*, Λάρισα 1998, 172.

18. Κώστας Σπανός, «Το κατάστιχο...», *ό. π.*, σ. 98.

19. Γεώργιος Παρίσης, *ό. π.*, σ. 202.

20. Στέφανος Δαλαμπύρας, *ό. π.*, σ. 65-74.

Εικ. 6. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Κτητορική επιγραφή του νάρθηκα.

Δεν είναι γνωστός ο αρχικός χρόνος ίδρυσης της μονής, θεωρείται όμως πολύ πιθανή η ύπαρξή της την παλαιολόγεια περίοδο, σύμφωνα με τα ευρήματα που προέκυψαν κατά την επισκευή του μνημείου από την αρχαιολογική υπηρεσία το 1971-72.²¹ Για την ιστορική παρουσία της μονής επίσης τα στοιχεία είναι λιγοστά και σχεδόν περιορίζονται στις πληροφορίες των κτητορικών επιγραφών του ναού. Είναι γνωστή μόνον η παρουσία του μοναχού-βιβλιοδέτη Διονυσίου το 1778, που δεν αποκλείεται να είναι ο ίδιος με τον αναφερόμενο στην κτητορική επιγραφή της μονής.²²

Το σημερινό καθολικό κτίστηκε το 1778, όπως μαρτυρεί η κτητορική επιγραφή στον κυρίως ναός (εικ.5) και τοιχογραφήθηκε την ίδια περίοδο από τον ιερομόναχο Δαμιανό και τον συνεργάτη του Ιωάννη, οι οποίοι αναφέρονται στην επιγραφή του νάρθηκα (εικ.6). Και στις δύο επιγραφές μνημονεύεται ο «σοφολογιώτατος» Ραφανιώτης επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος (1763-1794), γνωστός για την προστασία των γραμμάτων, καθώς και οι ηγούμενοι Διονύσιος (στην επιγραφή του κυρίως ναού) και Παρθένιος (σ' εκείνη του νάρθηκα), ενώ τα έξοδα αναλήφθηκαν από τους κατοίκους της Ραψάνης.

Η χρονολογία της επιγραφής του νάρθηκα είναι προβληματική, διότι στην σωζόμενη μορφή της δεν διαβάζεται το τρίτο ψηφίο ως 8, όπως αναφέρεται στο άρθρο του

21. Ν. Νικονάνος, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 27 (1972) 422. Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης της αυλής περισυλλέχθηκε παλαιολόγεια κεραμική, θραύσματα τοιχογραφιών και βυζαντινό νόμισμα.

22. Κώστας Σπανός, «Το κατάστιχο...», *ό. π.*, σ. 67.

Στ. Δαλαμπύρα,²³ αν και ο ίδιος αναφέρει ότι και τότε ήταν φθαρμένο. Όμως, το έτος είναι μεταγενέστερο του 1778, που αναφέρεται ξεκάθαρα στην επιγραφή ανέγερσης του κυρίως ναού, καθόσον σ' αυτή αναφέρεται ο μήνας Οκτώβριος και στον νάρθηκα ο μήνας Μάιος, επί διαφορετικού ηγουμένου. Αν ληφθεί υπόψη η βέβαιη ανάγνωση του τελευταίου ψηφίου, το οποίο είναι 8, και η ημερομηνία θανάτου του επισκόπου Διονυσίου (1794), θα πρέπει να καταλήξουμε στο 1788 ως έτος ιστόρησης του μνημείου.

Το πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα μαρτυρεί ένα σύνολο αξιώσεων, όπως άλλωστε δείχνει και το αρχιτεκτόνημα. Η κατάσταση του σήμερα δεν είναι καλή, ωστόσο έχουν συνταχθεί μελέτες συντήρησης και αποκατάστασης²⁴ και καταβάλλεται προσπάθεια για την εξεύρεση χρηματοδοτικού προγράμματος με τη συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων και του Μορφωτικού Συλλόγου της Ραψάνης. Ο διάκοσμος απαρτίζεται από ευδιάκριτες ενότητες, που αναπτύσσονται με δεξιόστροφη φορά γύρω από χαρακτηριστικές παραστάσεις, σημαντικές για τη ζωή της εκκλησίας.

Έτσι, στον κυρίως ναό ιστορείται, ως συνήθως, το Δωδεκάορτο και οι κυριότεροι άγιοι, με τον Παντοκράτορα να κυριαρχεί στον τρούλο (εικ.7). Οι κυριότερες εορτές, η Μεταμόρφωση (εικ.8) και η Σταύρωση, εξαιρούνται ιδιαίτερα στις δύο πλάγιες κόγχες του ναού, γύρω από τις οποίες οργανώνονται και οι υπόλοιπες, οι μόνες σκηνές του νεανικού βίου του Χριστού γύρω από την πρώτη και οι σκηνές του Πάθους γύρω από τη δεύτερη. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά καθιερώνονται τον 16ο αιώνα στην εικονογραφία των καθολικών των μονών του αθωνίτικου τύπου στο Άγιο Όρος και τη Θεσσαλία²⁵ και συνεχίζουν να είναι ευδιάκριτα στα μεταγενέστερα μνημεία.²⁶

Στην ανατολική καμάρα δεσπόζει ο Παλαιός των Ημερών, στην οποία τοποθετείται η αρχή και το τέλος του χριστολογικού κύκλου, που αποτυπώνει το σχέδιο της Θείας Οικονομίας. Τέλος, στο δυτικό μέρος του ναού τμάζεται η Θεοτόκος, γι' αυτό και τοποθετείται μετάλλιο της Βρεφοκρατούσας ως «Ύψηλοτέρας των Ουρανών» στο κέντρο της καμάρας.

Το πρόγραμμα του κυρίως ναού ολοκληρώνεται με μία σειρά ολόσωμων αγίων και μία σειρά αγίων σε μετάλλια, που περικλείονται σε βλαστό από κληματίδες. Κυριαρχούν οι στρατιωτικοί άγιοι στις κόγχες (εικ.9), με προεξάρχοντες τους αγίους Θεοδώρους (εικ.10),²⁷ τον ένα απέναντι από τον άλλον, δίπλα στους αγίους Γεώργιο και

23. Στέφανος Δαλαμπύρας, *ό. π.*, 69.

24. Η μελέτη αποκατάστασης του κτιρίου αποτελεί προσφορά του αρχιτέκτονα μηχανικού Παναγιώτη Δουμακή, ενώ η μελέτη συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου έγινε από την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με τον συντηρητή Μάριο Μητσάτσικα.

25. Μ. Γαρίδης, *ό. π.*, σ. 187 κ.ε. Η διαφορά του διακόσμου της Ραψάνης με τα παλαιότερα μνημεία είναι ότι στη βόρεια κόγχη κυριαρχεί η Σταύρωση αντί της πλέον διαδεδομένης Ανάστασης.

26. Ι. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Αθήνα 2008, 55.

27. Η πρακτική της τιμής του επώνυμου αγίου σε τονισμένη θέση κοντά στο τέμπλο είναι συνηθισμένη σε προγενέστερα μνημεία της Μακεδονίας και Ηπείρου (βλ. σχετικά αρχμ. Σ. Κουκιάρης, «Η θέση του επώνυμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού», *Κληρο-*

Εικ. 7. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Ο Παντοκράτωρ.

Εικ. 8. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Η Μεταμόρφωση.

Εικ. 9. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Στρατιωτικοί άγιοι.

Εικ. 10. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Οι άγιοι Θεόδωροι στην καμάρα του νάρθηκα.

**Εικ. 11. Μονή Αγίων Θεοδώρων.
Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων και σκηνές του βίου του.**

**Εικ. 12. Μονή Αγίων Θεοδώρων.
Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης και σκηνές του βίου του.**

Εικ. 13. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Σκηνές του βίου των αγίων Θεοδώρων.

Εικ. 14. Αποτομή του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη.

Εικ. 15. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το μαρτύριο του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος.

Δημήτριο.

Το πρόγραμμα του νάρθηκα αφιερώνεται στους βίους των τιμώντων αγίων,²⁸ του Θεοδώρου Τήρωνος και του Στρατηλάτη, με τους οποίους έρχεται σε άμεση επαφή ο νεοεισερχόμενος στον ναό, καθώς και στους βίους των γνωστότερων στρατιωτικών αγίων, του Γεωργίου και του Δημητρίου, οι οποίοι παρουσιάζουν αντιστοιχία με εκείνους των αγίων Θεοδώρων. Η καμάρα χωρίζεται σε δύο μέρη, τα οποία καταλαμβάνονται στα δύο ζεύγη αγίων, με τις μορφές τους στο κέντρο και δύο βιογραφικές σκηνές για κάθε άγιο στα πλάγια, ενώ οι κυριότερες σκηνές των αγίων Θεοδώρων εξαιρούνται στον ανατολικό τοίχο, με τρόπο ώστε να αποτελούν ενιαία διήγηση με εκείνες της καμάρας, στην οποία τοποθετείται η αρχή και το τέλος του κάθε βίου.

Στη συνέχεια θα παρουσιασθούν εκτενέστερα οι απεικονίσεις του βίου των αγίων Θεοδώρων, διότι ιστορούνται σπάνια, με την εξαίρεση των μαρτυριών των δύο αγίων, που περιλαμβάνονται στους κύκλους μηνολογίων από τη βυζαντινή περίοδο.²⁹

νομία, 22 (1990) 105 κ.ε.), ενώ εδώ συνδυάζεται με την προβολή των δύο στρατιωτικών αγίων Γεωργίου και Δημητρίου, τον ένα απέναντι από τον άλλο, όπως στην Παναγία Ολυμπιώτισσα και άλλα μεταγενέστερα μνημεία.

28. Συνήθης πρακτική στο πρόγραμμα του νάρθηκα από τη βυζαντινή περίοδο. Βλ. S. Tomekovic, «Contribution à l'étude du programme du narthex aux églises monastiques (XIe- première moitié du XIIIe siècle)», *Byzantion*, 58/1 (1988) 140-154.

29. P. Mijovic, *Menologe, Recherches iconographiques*, Beograd 1973, πίν. 62, 88; Γ. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες...*, σ. 231-233

Εικ. 16. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Ο Μυστικός Δείπνος.

Οι συντάκτες του προγράμματος είναι φανερό ότι έλαβαν μέριμνα για την αναλυτική παρουσίαση του βίου τους σε 10 επεισόδια, χωρισμένου ευδιάκριτα σε δύο μέρη, από 5 σκηνές το καθένα, ώστε οι δύο άγιοι να προβάλλονται ισότιμα.

Από το βίο του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος περιλαμβάνονται τα επεισόδια «Ο άγιος παρησιαζόμενος εις τον ηγεμόνα Πούπλιον», «Αγόμενος εις φυλακήν δέρονται» (εικ.11), «ὁ άγιος θανατώνει τον δράκο», «κρέμαται και ξέεται με χέρια σιδερένια» (εικ.13) και τέλος «διά πυρός τελειούται» (εικ.15).

Από το βίο του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη, αντίστοιχα, «Ο άγιος παρησιάζεται εις τον βασιλέα Λικίνιον», «Ο άγιος δέρονται με βούνευρα» (εικ.12), «ο άγιος προϋπαντεί τον βασιλέα Λικίνιο» «σταυρωθείς τοξεύεται» (εικ.13) και η «Αποτομή του Αγίου» (εικ.14).

Στο σημείο αυτό θα δοθούν λίγες εισαγωγικές πληροφορίες για τον βίο των δύο αγίων, το μαρτύριο των οποίων τοποθετείται στην εποχή των διωγμών, του ενός επί Μαξιμίνου, τον 3ο αιώνα και του άλλου επί Λικινίου. Τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες υπήρχε ένας στρατιωτικός άγιος Θεόδωρος, η τιμή του οποίου εξαπλώθηκε από τον 4ο αιώνα κ.ε. στη Μικρά Ασία, τα Βαλκάνια και την Ιταλία, με κέντρο το ιερό των Ευχαϊτών στον Πόντο. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της θαυματουργής επέμβασής του για τη βοήθεια των πιστών ήταν ότι σκότωσε το δράκο που απειλούσε τους συμπατριώτες του (ήδη από τον 7ο αιώνα εικονίζεται ως δρακοντοκτόνος, πριν από τον Άγιο Γεώργιο.³⁰ Η παράσταση αυτή συμβολίζει την πάλη του καλού ενάντια στο κακό,

30. C. Walter, «Theodore, the archetype of military saint», *Revue des Etudes Byzantines*, 57 (1999) 173.

η οποία από την Αρχαιότητα είχε συνδεθεί με ήρωες, όπως ο Ηρακλής και ο Περσέας. Επίσης του αποδίδεται η σωτηρία πόλεων και γι' αυτό θεωρήθηκε το αρχέτυπο του στρατιωτικού αγίου, προστάτη πόλεων.³¹

Από τον 9ο αιώνα δημιουργείται η παράδοση για τον δεύτερο ομώνυμο άγιο, τον Στρατηλάτη.³² Είχαν διαφορετικές γιορτές (8/2 ο Στρατηλάτης και 17/2 ο Τήρων) αλλά γιόρταζαν μαζί το πρώτο Σάββατο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής.

Η Μητρόπολη των Σερρών θεωρείται η πρώτη εκκλησία αφιερωμένη στους δύο αγίους Θεοδώρους, από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα,³³ ενώ αργότερα ιδρύονται και άλλες στην Κωνσταντινούπολη και στα Βαλκάνια.

Βιογραφικός κύκλος των αγίων δεν φαίνεται να δημιουργήθηκε στη βυζαντινή περίοδο ούτε περιέχεται στην Ερμηνεία του Διονυσίου του εκ Φουρνά. Ο βίος του Στρατηλάτη απαντά στα Δωδεκάνησα από τις αρχές του 15ου αιώνα,³⁴ ενώ αργότερα συναντούμε βιογραφικές εικόνες των δύο αγίων στη Ρωσία.³⁵

Στο άγνωστο πρότυπο που χρησιμοποιούν οι ζωγράφοι της Ραψάνης λήφθηκαν υπόψη τα κυριότερα επεισόδια από αυτά που αναφέρονται στους Συναξαριστές και επιλέχθηκαν εικονογραφικά σχήματα από αντίστοιχους βίους, όπως εκείνοι των αγίων Γεωργίου και Δημητρίου, πρακτική γνωστή στη βυζαντινή τέχνη.³⁶ Η δημιουργία του κύκλου μπορεί να σχετισθεί με τον κτήτορα λόγιο επίσκοπο Διονύσιο και τους μορφωμένους μοναστικούς κύκλους της εποχής.³⁷

Ως προς τους λόγους της επιλογής της αφιέρωσης του ναού στους αγίους Θεοδώρους, που θα πρέπει να αποδοθεί στην παλαιολόγεια περίοδο,³⁸ θα πρέπει να σημειωθεί ότι την εποχή αυτή διαδίδεται η τιμή των δύο αγίων στη Μακεδονία με γνωστότερο τον ναό των Σερρών, ο οποίος, αν και προϋπήρχε, αφιερώθηκε στους δύο αγίους μετά τη θαυματουργή επέμβασή τους για τη σωτηρία του Μελενίκου το 1255, την εποχή του αυτοκράτορα Θεόδωρου Λάσκαρη.³⁹ Σε μία τόσο σημαντική περιοχή, στην αρχή της

31. C. Walter, *ό. π.*, σ. 163 κ.ε. Π. Σκαλτσής, «Οι άγιοι Θεόδωροι, Τήρων και Στρατηλάτης στο χριστιανικό εορτολόγιο», *Ναός Περικαλλής, Ψηφίδες ιστορίας και ταυτότητας του ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών*, επιμέλεια Β. Πέννα, Σέρρες 2013, 43-54.

32. N. Oikonomides, «Le dédoublement de saint Théodore et les villes d' Euchaita et d' Euchaneia», *Annalecta Bollandiana*, 104, 1986, 327-335· N. Σκαλτσής, *ό. π.*, σ. 43-45.

33. Β. Πέννα, «Οι Σέρρες και ο ναός των Αγίων Θεοδώρων», *Ναός Περικαλλής...*, σ. 107-124.

34. Ν. Μαστροχρήστος, «Ο ναός του Αϊ-Θωρή στο Απέρι Καρπάθου και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη (μετά το 1399)», *Βυζαντινά*, 9 (2011) 153-158.

35. V. Lasareff, *L' arte russa delle icone dale origini all' inizio del XVI secolo*, Milano 1996, σφ. 58 (εικόνα 15ου αι. από το Νόβγκοροντ), Δημοπρασία του οίκου Christie's, 26 Νοεμβρίου 2007 (εικόνα αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη, 17ου αι., με 20 βιογραφικές σκηνές).

36. Ν. Μαστροχρήστος, *ό. π.*, σ. 158.

37. Τα συναξάρια των αγίων επανεκδίδονταν συχνά στη μεταβυζαντινή περίοδο, με χαρακτηριστικότερο το έργο *Θησαυρός*, του Δαμασκηνού Στουδίτη, το οποίο υπήρχε στις περισσότερες βιβλιοθήκες.

38. Ν. Νικονάνος, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 27 (1972) 422.

39. Σ. Δαδάκη, «Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών», *Ναός Περικαλλής...*, σ. 168.

Κουλάδας των Τεμπών και στα σύνορα με τη Μακεδονία, την ταραγμένη περίοδο του 14ου αιώνα, η αποτρεπτική δύναμη των δύο στρατιωτικών αγίων φαίνεται ότι λειτουργούσε συμβολικά για τους πιστούς. Την ίδια ενίσχυση φαίνεται ότι επιδίωκαν και οι πιστοί του 18ου αιώνα, και ειδικά ο λόγιος επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος, ο οποίος πρωτοστάτησε στην επανέγερση του ναού εκ βάθρων και ίσως σχετίζεται επίσης με την εικονογράφιση του βίου.

Το πρόγραμμα του νάρθηκα συμπληρώνεται με τη Δευτέρα Παρουσία και μία επιλογή αγίων, μεταξύ των οποίων και τον άγιο Διονύσιο τον εν Ολύμπω, που κρατεί ομοίωμα της μονής την οποία ίδρυσε. Στον ανατολικό τοίχο εικονίζονται για μία ακόμη φορά οι άγιοι Θεόδωροι, αυτή τη φορά με αυλική στολή, εν είδει εικόνων, δεξιά και αριστερά από τις μορφές του Χριστού και της Παναγίας που πλαισιώνουν την είσοδο του ναού.

Οι ζωγράφοι Δαμιανός και Ιωάννης, των οποίων δεν είναι γνωστή η προέλευση, επιδεικνύουν άριστη θεολογική και καλλιτεχνική κατάρτιση-ίσως και με τη συμβολή των χορηγών- και καταφέρνουν να αποδώσουν τα βασικά σημεία των παλαιότερων εικονογραφικών προγραμμάτων, εισάγοντας στοιχεία από σύγχρονες τους εικόνες και χαρακτηριστικά, καθώς και ρούχα και σκευή από την καθημερινή ζωή, ανανεώνοντας έτσι τη θρησκευτική ζωγραφική, όπως συμβαίνει με αρκετά συνεργεία του τέλους του 18ου αιώνα από τη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο, που κυριαρχούν στο χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας.⁴⁰

Οι ζωγράφοι μας είναι πιθανό ότι μαθήτευσαν κοντά σε κάποιο από τα παραπάνω συνεργεία, χωρίς να υιοθετήσουν την αυστηρή οργάνωση και τα τυποποιημένα χαρακτηριστικά κάποιων από αυτά, που επιπλέον επηρεάζονται αρκετά από τη δυτική τέχνη. Κινούνται ανάμεσα στην παράδοση και στην ανανέωση. Δημιουργούν ήρεμες και ισορροπημένες συνθέσεις, αποδοσμένες σε ευδιάκριτους πίνακες. Χρησιμοποιούν μερικά από τα πιο αγαπητά πρότυπα της παλαιότερης τέχνης, κρητικές εικόνες αλλά και παλαιότερα σχήματα που μεταβιβάστηκαν από την παλαιολόγια τέχνη, όπως στην Κοίμηση. Το κυριότερο χαρακτηριστικό τους, που τους ξεχωρίζει από πολλούς συγχρόνους τους είναι η σωστή διάπλαση του σώματος και των όγκων και η προσπάθεια προβολής των ανθρωπίνων μορφών μπροστά στο βάθος, είτε φυσικό είτε αρχιτεκτονικό, ενώ και στα κτίρια δίνουν ιδιαίτερη σημασία (εικ.16-18). Η χρωματική κλίμακα είναι ήπια, χωρίς μεγάλες αντιθέσεις και αυτό αυξάνει την αίσθηση του ιδεαλισμού που αποπνέουν οι φυσιογνωμίες. Τα παραπάνω στοιχεία μπορούν να αποδοθούν στην επίδραση της παλαιολόγιας τέχνης, και υπάρχουν, έως ένα βαθμό, και στον παλαιότερο διάκοσμο της Ραψάνης, στον ναό του Προδρόμου, που ίσως τους επηρέασε.

40. Στοιχεία για την τέχνη της περιόδου στην ευρύτερη περιοχή μπορεί να αντλήσει κανείς από αρκετές δημοσιεύσεις. Ενδεικτικά αναφέρονται Γ. Ζίας, *Ιερά μονή Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους*, Αθήνα 1998· Δ. Κωνσταντίου, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου*, Αθήνα 2001· Γ. Τσιγάρας, *Οι ζωγράφοι Κωνσταντίνος και Αθανάσιος από την Κορυτσά. Το έργο τους στο Άγιον Όρος 1752-1783*, Αθήνα 2003· Ι. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες...*, ιδιαίτερα σ. 373 κ.ε.· Ν. Παπαγεωργίου, *Το καθολικό της Αγίας Παρασκευής και ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Σαμαρίνας Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 2010.

Εικ. 17. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Η Προδοσία.

Εικ. 18. Μονή Αγίων Θεοδώρων. Τα Εισόδια της Θεοτόκου.

Είναι γνωστή η παρουσία αυτής της τάσης σε διάφορα στάδια μέσα στον 18ο αιώνα, όταν αρκετοί ζωγράφοι εμπνέονται από το έργο του Πανσέληνου του 14ου αιώνα, όπως ο κύκλος του Διονυσίου του εκ Φουρνά και αργότερα το συνεργείο των συμπατριωτών του Γ. Γεωργίου και Γ. Αναγνώστου στα τέλη του αιώνα.⁴¹

Επίσης, στη ζωγραφική των Αγίων Θεοδώρων της Ραψάνης είναι ορατή μία αναζήτηση της πολυτέλειας, με τη χρήση των ανάγλυφων φωτοστεφάνων (εικ.9), της διακόσμησης των υφασμάτων (εικ.18) και την εισαγωγή στοιχείων της καθημερινής ζωής σε κοσμήματα, έπιπλα και σκεύη. Η τάση αυτή χαρακτηρίζει όλη την περίοδο του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, όταν με την ανάπτυξη του εμπορίου οι συνθήκες ζωής των επαρχιακών κέντρων έχουν βελτιωθεί αισθητά, ωστόσο οι ζωγράφοι Δαμιανός και Μιχαήλ αποφεύγουν την υπερβολή άλλων σύγχρονων καλλιτεχνών στην κίνηση και στα διακοσμητικά στοιχεία.

Τα χαρακτηριστικά αυτά και γενικότερα η ποιότητα και το μέγεθος του έργου θα πρέπει να συσχετισθούν με το περιβάλλον που τα δημιούργησε και στο οποίο απευθύνονταν, που δεν ήταν άλλο από τους λόγιους κύκλους του επισκόπου Διονυσίου και της οικογένειάς του. Είναι γνωστό από δημοσιεύματα των τελευταίων χρόνων ότι η οικογένεια Μιχαήλ, από την οποία καταγόταν, συμμετείχε στον εξαγωγικό συνεταιρισμό των βαμμένων νημάτων των Αμπελακίων, ενώ δύο αδελφοί του ίδρυσαν μία συντροφιά και στη Ραψάνη.⁴² Η προσωπικότητα αυτού του λόγιου ιεράρχη θα πρέπει να άσκησε καθοριστική επίδραση στη ζωγραφική των Αγίων Θεοδώρων και ίσως ο ίδιος να επέλεξε και τους ζωγράφους μέσα από μορφωμένους κύκλους των σχολών των Μηλεών, της Κοζάνης και των Αμπελακίων. Για το πόσο σημαντική ήταν η περίοδος αυτή για την περιοχή την οποία εξετάζουμε φαίνεται από το ότι την ίδια χρονιά με τη ζωγραφική των Αγίων Θεοδώρων, το 1788, δημιουργείται το αρχοντικό του Γεωργίου Σβάρτζ στα Αμπελάκια, την εποχή της ακμής της εξαγωγικής δραστηριότητας της περιοχής στην Κεντρική Ευρώπη.

Όσον αφορά στη σύγχρονη εκκλησιαστική τέχνη της Θεσσαλίας, ένα σύνολο με αναζητήσεις ανάλογες εκείνων των Αγίων Θεοδώρων είναι ο διάκοσμος του ναού του Ταξιάρχη στις Μηλές (1774), φιλοτεχνημένος από διαφορετικό, ωστόσο, συνεργείο.⁴³

Τα ονόματα των ζωγράφων της Ραψάνης, του Δαμιανού και του Ιωάννη, απαντούν το 1803 στον ναό του Τιμίου Σταυρού Ανεμούτσας στο Πήλιο, σύμφωνα με παλιότερες αναφορές των επιγραφών,⁴⁴ που δεν διατηρούνται σήμερα. Ανάμεσα στα υπόλοιπα τοιχογραφικά σύνολα της περιόδου, το έργο τους μπορεί να συσχετισθεί με ένα διάκοσμο σε γειτονική περιοχή του Κισσάβου (Οσσας), στο ναό της Παναγίας Μελιβοίας. Δημιουργείται το 1800, και αυτός σε εποχή οικονομικής ανάπτυξης, όταν οι τοπικές βιοτεχνίες βαφής νημάτων δούλευαν πυρετωδώς και οι αδελφοί Ρίζου συμμετείχαν δυναμικά στις αγιώτικες εξαγωγικές συντροφίες. Εδώ σώζεται τμηματικά ένας αξιόλογος διάκοσμος με έντονο διακοσμητικό χαρακτήρα που θυμίζει την κο-

41. I. Tsiouris, «Artistic trends and aesthetic approaches in 18th century monumental painting. The case of », *Problemi na izkustvo*, 46/2 (2013) 21.

42. Α. Δουμακίς, *ό. π.*, 189-192.

43. I. Tsiouris, «Artistic...», *ό. π.*, σ. 21.

44. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1987, 254, 339.

Εικ. 19. Ναός της Παναγίας στη Μελίβοια. Η Γέννηση της Θεοτόκου.

ομική ζωγραφική στα αρχοντικά σπίτια της περιόδου. Στις σκηνές της ζωής της Θεοτόκου (εικ.19), που διατηρούνται στο δυτικό τοίχο, παρατηρούμε τα ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και όμοια ανάπτυξη των κτιρίων στο βάθος, παράλληλα με τη χρωματική κλίμακα, ιδίως στους τόνους του κόκκινου και του πράσινου, που χαρακτηρίζουν τους Αγίους Θεοδώρους της Ραψάνης.

Καταλήγοντας, διαπιστώνουμε ότι οι εκκλησίες της Ραψάνης αντανakλούν την μεγάλη ανάπτυξη του ιστορικού οικισμού τούς προηγούμενους αιώνες, με κορύφωση στον 18ο, όταν περιγράφεται ως η «πλέον λαμπροτάτη και η ως επί το πλείστον εμπορεύουσα και υφαντουργούσα πόλις του Ολύμπου όρους».⁴⁵ Από την εποχή αυτή διασώθηκε ανέραιο το καθολικό της Μονής των Αγίων Θεοδώρων, ως αδιάψευστος μάρτυρας της ακμής της οικονομικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας, που χαρακτηρίζει τα εμπορικά κέντρα του Κάτω Ολύμπου και του Κισσάβου και αξίζει να συντηρηθεί και να προβληθεί στο ευρύτερο κοινό.

45. Ιωάννης Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Κώστας Σπανός, Λάρισα 1992, 76-77 [πρώτη έκδοση Πέστη 1836].